

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1551340

Başlangıçtan 1856'ya Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı Egemenliğinin Tartışılmaya Açılması

The Ottoman-British Struggle for Influence in the Persian Gulf from the Beginning to 1856 and the Disputation of Ottoman Sovereignty

Nurcan YURDAKUL^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4223-787X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 16 Eylül 2024

Kabul tarihi: 11 Mart 2025

Anahtar Kelimeler:

Basra Körfezi,

19. yüzyıl,

Nüfuz mücadelesi,

İngiltere,

Osmanlı İmparatorluğu.

ÖZ

Bu çalışmada Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin başladığı 16. yüzyılın sonundan 1856'ya kadar olan dönemde Basra Körfezi ve çevresindeki Osmanlı-İngiliz tanışıklığı, nüfuz çatışması ve güç rekabeti konuyla ilgili literatüre ek olarak Osmanlı ve İngiliz arşivlerinden belgeler ışığında etüt edilmektedir. Bu amaçla Basra Körfezi ve çevresinin tarihsel olarak hem Osmanlı hem de Britanya İmparatorluğu için neden önemli olduğu her iki devletin bölge ve çevresine yönelik tarihsel ve ticari öncelikleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Basra Körfezi Osmanlı İmparatorluğu'nun Basra Beylerbeyliği ve Bağdat Eyaleti'nin doğal bir parçası iken İngiltere için bu bölge Hindistan ve Güney Asya kolonilerinin "emperyal sınırları" olarak görülür. Osmanlı'nın egemenlik haklarının bölgedeki koruyucusu Bağdat ve Basra'daki valileri iken İngiliz politikalarının uygulayıcısı ve savunucusu da İngiliz konsoloslarıdır. Bu sebeplerle bu çalışmada müracaat edilen arşiv vesikaları ilgili valilerin ve konsolosların kendi devletleri ile olan yazışmalarıdır. Her iki devletin bölgeye olan ilgileri ve bölgedeki karşılaşmaları 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış olsa da bu devletlerin müttefik olduğu dönemlerde dahil olmak üzere karşı karşıya gelişleri 1798'den itibaren Napolyon'un Mısır Seferi sonrasında başlar ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eder. Körfezde Osmanlı Devleti artan İngiliz nüfuzuna karşı merkezileştirmeyi amaçlayan reformlar ve idari düzenlemelerle bölgeye müdahil olur. İngiltere ise ağırlıklı olarak Arap şeyhlikleri ve kabilelerini ve hatta gayrimüslim unsurları himaye ederek nüfuz kurma yoluna gider. İki devlet arasındaki anlaşmazlıklar ve çatışmalar, İngiltere'nin Osmanlı tebaasından sayılan Arap şeyhleri ve kabileleri mensupları ile doğrudan ilişki kurması ve Osmanlı egemenlik haklarını ihlal etmesi çerçevesine yoğunlaşır. Nitekim iki devletin ilgili çatışmasından istifade eden de bu şeyhlikler olur ve bu süreç onların özerkleşmesine ve bağımsızlığa giden yollarını açar.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: September 16, 2024

Accepted: March 11, 2025

Keywords:

The Persian Gulf,

19th century,

Struggle for influence,

Britain,

The Ottoman Empire.

ABSTRACT

This article explores the Ottoman-British power struggle for developing influence in the Persian Gulf and its surrounding areas from the first encounters of both empires until 1856. It draws upon documents from both Ottoman and British archives, as well as relevant literature, to examine why this region was of strategic importance to both empires. The Persian Gulf was part of the Ottoman Empire's Basra Beylerbeylik and Baghdad Province, while the British viewed it as imperial borders of their Indian and South Asian colonies. The Ottoman actors were the governors of Baghdad and Basra protected the empire's sovereign rights in the region, while British actors were the consuls represented and defended British interests and applied British policies in the region. Although the two empires' encounters in the region began in the late 16th century, significant confrontations started after Napoleon's Egyptian expedition in 1798 and continued until World War I. To counter rising British influence in the Gulf, the Ottoman Empire implemented reforms and administrative and legislative centralization policies. Meanwhile, Britain sought to extend its influence by supporting local Arab sheikhdoms, tribes, and even non-Muslim groups. Conflicts between the two powers centered on Britain's direct relations with Arab sheikhs, who were considered Ottoman subjects, which the Ottomans saw as violations of their sovereignty. These Arab sheikhdoms, however, leveraged the rivalry between the two empires to gain greater autonomy, setting the stage for their eventual independence.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: nozkaplan@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

This study explores the Ottoman and British Empires' interests in the Persian Gulf starting from the new encounters up to 1856, highlighting why the region became a focal point for both powers. It draws on archival sources, as well as relevant literature. The study's timeline ends in 1856, as the introduction of the telegraph led to a vast increase in archival documents. Additionally, as a result of new inventions; new factors such as telegraph and railway projects, the construction of the Suez Canal in 1869, brought new dynamics to the region, requiring further specialized study. The British interest in the region were mostly trade related. However, these interests shifted to political concerns after Napoleon's invasion of Egypt in 1798, leading to the establishment of a British political consulate in Ottoman Baghdad Province to expand its influence. The Ottoman authorities, however, closely monitored and attempted to limit these activities since the very beginning. The confrontation between the two empires in the Gulf began in the early 19th century but was often concealed due to alliances, such as Britain's support for the Ottoman Empire's territorial integrity and their cooperation during the Crimean War (1854–1856). The Persian Gulf's strategic significance made it a focal point for both Ottoman-British relations and broader international political crises. Starting from the late 18th century, the Anglo-French rivalry, followed by Anglo-Russian competition after the 1828 Ottoman-Russian War, impacted the region. By the late 19th century, Germany, having recently unified, became the new actor in the struggle for influence in the Gulf, leading up to World War I.

The Persian Gulf, due to its strategic location, has historically been a center of struggle for both local actors and states. However, its significance, particularly that of the city of Basra, became more pronounced with the rise of Islam when huge regions like Ahvaz, Sijistan, Azerbaijan, and Khorasan were placed under governance of Basra. Glubb introduces the concept of the "Arabian Corridor" to highlight the Persian Gulf's significance in world history. This corridor is bordered by the Persian Gulf to the east, the Red Sea to the west, the Gulf of Aden to the south, and the Indian Ocean to the southeast. This vital trade route has maintained its relevance since ancient times, connecting regions and facilitating global commerce.

Given this strategic importance, it was inevitable that the Ottoman Empire, with its boundaries encompassing the Persian Gulf and Red Sea, and the British Empire, with its global reach described as "the empire on which the sun never sets," would have conflicting interests in the region. There is a clear linear relationship between the initial political interactions between the Ottoman and British Empires and Britain's growing share of world trade. Rothman explores how the British rise in global trade and the erosion of the Ottomans' perceived invincibility among Europeans were linked to the 1571 Battle of Lepanto. Following Lepanto, Venice, previously the dominant European power in the Mediterranean, not only lost its preeminence but also had to cede a portion of global trade to Northern European maritime powers like Britain and the Netherlands.

Eventually, Britain engaged in a struggle with Portugal and Spain for control over trade in the Far East. By the end of the 16th century, Britain had successfully navigated the competition among European naval powers around the Arabian Corridor and in the Indian Ocean. The British East India Company (EIC) emerged as a significant player in the region, acting as a representation of British political power. The EIC was involved in a wide range of issues, from commercial activities to matters concerning local subjects. The political stability established by the Ottoman Empire in the Gulf through the Baghdad Province effectively prevented international powers from engaging in armed conflicts in the region, unlike in previous centuries. Instead, these powers sought to address their issues through diplomatic initiatives in Baghdad. During the 18th Century there was notable competition between the British and French to build and enhance relations with the Baghdad governors to secure commercial privileges in the Gulf. Until 1764, the EIC made efforts to establish contact with the Baghdad Governor to address their concerns in the Gulf. That year, British ambassador in Istanbul, Henry Grenville, succeeded in obtaining a Consular Certificate from the Ottoman authorities for the British representative in Basra, granting legal status to the British presence there.

Although Napoleon's Egyptian expedition in 1798 was an attack on Ottoman territory, it was strategically viewed as an assault on the route to India. During this period the Ottoman Empire and Britain collaborated to expel Napoleon's armies from Egypt, Syria, and the Eastern Mediterranean. Following the 1798 expedition the struggle for influence between the two empires in the Persian Gulf began to emerge. Following the defeat of Napoleon's threat, the Wahhabi uprising and the rise in piracy activities prompted both the Ottoman and British states to reassess their policies toward the Persian Gulf. During this period, Britain adopted several measures to strengthen its influence in the region. This included maintaining a military presence in the Gulf, fostering relationships with Arab and pirate tribes, and extending protection to non-Muslim and Shiite minorities. These actions, which contravened the international laws of the time and the agreements between the two empires, were seen as interference in its internal affairs.

In response to the Wahhabi uprising and other provincial disturbances, the Ottoman Empire not only employed military measures but also implemented administrative reforms aimed at re-centralizing its authority. As the Ottomans sought to consolidate their power and strengthen their administrative control in the region, they encountered resistance from the British. This tension manifested in disputes between Ottoman governors and British consuls. The winners of the struggle and competition between the Ottomans and the British, summarized in this article, in the Persian Gulf from the end of the 18th century onwards were the Arab sheikhdoms and tribes who took advantage of this process and paved the way for autonomy and statehood.

Giriş

İngiltere'nin Basra Körfezi'ne yönelik 19. yüzyılın başına kadar süren ticari ilgisi, 1798'de Bonaparte'ın Mısır'ı işgalinden itibaren siyasi bir ilgiye dönüşür ve siyasi konsolosluk ihdas etmek üzerinden de yerini nüfuz oluşturma faaliyetlerine bırakmıştır. Ancak bu siyasi etkinlik ve nüfuz oluşturma çalışmaları Osmanlı otoriteleri tarafından en başından itibaren gözlemlenmiş ve sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Bu sebeple körfezde bu iki imparatorluğun karşı karşıya gelişleri 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren başlar; iki devlet arasında kurulan ittifaklar, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü destekleme siyaseti ve 1854-1856 Kırım Savaşı sırasındaki müttefiklik gibi nedenler bu çatışmaların örtülü kalmasına sebep olur. Diğer taraftan Basra Körfezi stratejik önemi sebebiyle hem Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin hem de uluslararası siyasi krizler ve politik dengelerdeki değişimlerin yansımalarına sahne olur. Nitekim 18. yüzyılın sonundan 1808'e kadar İngiliz-Fransız ve özellikle 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra da İngiliz-Rus nüfuz mücadeleleri, Basra Körfezi'ni doğrudan etkiler (Nieuwenhuis, 1981, s. 82). Yüzyılın sonundan Birinci Dünya Savaşı'na doğru ise bu mücadeledeki değişen aktör birliğini yeni tamamlamış Almanya olur.

Basra Körfezi'nde yaşanan ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren Osmanlı-İngiliz nüfuz mücadelesi çok çeşitli araştırmalara konu olsa da bu çalışmada amaçlandığı üzere bölgede Osmanlı egemenlik haklarının varlığını konu edinen ve bu konuyu literatürden başka hem Osmanlı hem de İngiliz arşiv kaynaklarını birlikte ele alarak etüt eden çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Anscombe'un *The Persian Gulf* adlı kitap için yazdığı ve Osmanlı hâkimiyeti dönemindeki Basra Körfezi'ni ele aldığı makalesi hem Osmanlı hem İngiliz arşiv belgeleri ışığında yazılmış bu alandaki en kapsamlı çalışmalardan biridir. Farah'ın Basra Körfezi'nde doğrudan Osmanlı-İngiliz çatışmasını ele alan ve hem İngiliz hem Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanan çalışması ise genelde 19. yüzyılın son çeyreğindeki gelişmelere yöneliktir (Farah, 2003, s. 117-132). Her iki devletin arşivlerinden yararlanılan Yurdakul'un çalışması ise Basra ve Bağdat'taki İngiliz konsolosluk faaliyetlerini genel olarak değerlendirip hassaten Basra Körfezine yoğunlaşmamıştır (Yurdakul, 2024). Basra Körfezi hakkındaki diğer çalışmalar ise daha çok enerji (Okumuş, 2023, s. 321-332) siyasi güç dengeleri (Acar, 2022), ve güvenlik gibi güncel meseleler (Çavuşoğlu, 2023; Oktav, 2022; Özev, 2017; Örmeci, 2024) hakkındadır.

Bu çalışmada ise İngilizlerin bölgede görünür olmaya başladıkları 16. yüzyılın sonundan 1856 tarihine kadar Osmanlı ve Britanya İmparatorluklarının bölgeye yönelik ilgileri ele alınmakta, hangi sebeplerle her iki imparatorluk için körfezin ilgi odağı olduğu özetlenmekte, neden ve nasıl karşı karşıya geldikleri genel bir çerçeve içinde değerlendirilmektedir. 1856'dan Birinci Dünya Savaşı'na giden süreç ise sadece literatür ışığında özetlenmektedir. Çalışmanın kaynakları konuya ilişkin literatürden başka her iki imparatorluğun bölgedeki temsilcileri olan Osmanlı valileri ve İngiliz konsoloslarının yazışmalarını içeren arşiv kaynaklarından oluşmaktadır. Söz konusu arşiv belgelerinin sayısı 1856 yılından itibaren telgrafın kullanılmaya başlaması (Shahvar, 2002, s. 169-172) nedeniyle çok yüksek sayıya ulaştığı için çalışmanın zaman dilimi bu tarihle sınırlandırılır. Ayrıca 1856'dan sonra bölgenin telgraf ve demiryolu imtiyazları gibi sebeplerle yeni ilgi ve çıkar odakları tarafından hedef alınması, 1869'dan itibaren Süveyş Kanalı'nın inşası ve hemen arkasından Almanya'nın yeni bir siyasi aktör olarak dünya sahnesine çıkması; Basra Körfezi'ne yönelik hem konuları çeşitlendirmekte hem her bir konunun derinlemesine çalışılmasını gerektirmektedir.

Basra Körfezi'nin Dünya Ticaret ve Siyasi Tarihindeki Önemi

Basra Körfezi konumu nedeniyle ilk çağlardan beri bölgedeki meskün devletlerle beraber komşu ve uzak devletlerin askeri ve siyasi mücadelelerine sahne olan bir coğrafya ola

gelmiştir. Suriye çölleri, Fırat Vadisi ve Bağdat üzerinden Basra Körfezi yoluyla Hindistan'a ulaşılan bu güzergâh Büyük İskender'in de kullandığı güzergâhtır (Kelly, 1968, s. 63). Ancak hem Basra şehrinin hem de körfezin önemi İslamiyet'le birlikte belirginlik kazanır. Hz. Ömer'den itibaren Ahvaz, Sicistan, Azerbaycan ve Horasan'ın idaresinin Basra Valiliği'ne bağlanması ve Emeviler devrinde Halife Abdülmelik'in İran ve Irak'ı Basra şehrinden idare etmesi jeo-stratejik olarak körfezin önemini daha da artırmıştır (Halaçoğlu, 2011, s. 351-369).

Glubb, (Glubb, 1959, s. 19-20) Basra Körfezi'nin dünya tarihi için neden önemli olduğunu izah etmek için "Arap koridoru" kavramını kullanır. Arap koridorunun sınırları doğuda Basra Körfezi, batıda Kızıl Deniz, güneyde Aden Körfezi ve güneydoğuda Hint Okyanusu'ndan oluşmaktadır (Glubb, 1971, s. 160-178; Childe, 1971, s. 160-178; Hrozny, 1951, s. 158; Jackson, 1955, s. 299). Güney Asya'da üretilen mallarla Akdeniz havzasında üretilen malların iklim ve coğrafya gibi şartlar nedeniyle farklı olmaları ve ticaretin ancak bu koridorun kullanımıyla mümkün olması Arap koridorunun ilk çağlardan beri süren stratejik önemini gösterir. Güney yarımküre ile Kuzey yarımkürenin mallarının el değişiminden başka milattan önce Anadolu ve Hindistan arasında var olan ilişkiler ve Hint kültürünün Fırat-Dicle, Nil boyu ve Girit kültürleriyle ilişkisi dahi bu koridor üzerinden gerçekleşir (Childe, 1971, s.160-178; Hrozny, 1951, s.158; Glubb, 1954, s. 20-23).

Arap koridoruna yönelik siyasi ve askeri mücadelenin tarihi de ticaret tarihi kapsamı gibi oldukça eskidir. Milattan önce 27 yılında Roma İmparatorluğu bölge ticaretini kendi kontrolüne almak için Kızıldeniz'deki askeri girişiminden ağır bir başarısızlıkla çıkmıştı. Bu girişimden sonra Batılı güçler askeri çabalar yerine bölge ticaretinden pay alabilmek için yerel aktörlerle ikili ilişkiler geliştirme ve bölgede antrepolar oluşturma yoluna gitmişlerdi (Jackson, 1955, s. 299).

Basra Körfezi ve Britanya İmparatorluğu

Peterson, *emperyal sınırlar* kavramı ile Basra Körfezi'ni İngiltere için özellikle Kuzey Amerika'daki sömürgelerini kaybettikten sonra önemi artan (Perry, 2003, s. 2) Hindistan sömürgesinin sınırı kapsamında ele alır (Peterson, 2009, s. 277). Emperyal sınırlar yaklaşımı hem Osmanlı hem İran'a İngiltere'nin komşu olması anlamını taşır. Kelly, Basra Körfezi'ndeki Avrupalı güçlerle bölge güçlerinin Abbasi Hilafeti'nden günümüze kadar süren ilişkilerini konu eder. 16. yüzyılda Portekiz ve 17. ve 18. yüzyılda ise İngiliz varlığını sadece deniz gücü olmaları ile sınırlandırır. 19. yüzyıla kadar ticaretin İngilizler açısından bölgede bulunmanın temel amaç olduğuna dair tezini güçlendirmek için 1600'de kurulmuş olan Doğu Hindistan Şirketi'ni (DHS) ve bu şirketin gücünü delil olarak gösterir (Kelly, 1968, s. 278).

İngiltere için Basra Körfezi'nin önemi 19. yüzyılda siyasi sebeplerden başka coğrafi nedenlerle de artmıştır. 1818'den itibaren buharlı gemiler Ümit Burnu hattında kullanılmaya başlansa da buharlıların yakıt ihtiyacının yüksekliği, yakıtın bu gemilerde taşınması durumunda ticari ürünlere ayrılan yerin azalması, buharlıların sıkça kısa mesafelerde durmasını ve yakıt yenilemesini gerektiriyordu. Ayrıca Hindistan -Londra irtibatındaki posta ulaşımı için de uzunluğu sebebiyle Ümit Burnu hattı kullanışsızdı. Bu sebeptendir ki Hindistan'a ulaşımında Akdeniz üzerinden kullanılacak daha kısa yolların önemi artmaya devam etmiştir (Kütükoğlu, 1974, s. 75-76). Buharlı ulaşımındaki liman ihtiyacının önemi ise 1784'ten beri İngiliz tüccarlarınca İngiliz siyasilerinin gündemine getirilmekte İngiliz politikacılarına Basra Körfezi'nin ve buradaki limanların önemi hatırlatılmaktaydı (Bailey, 1940, s. 453-454).

Klasik Dönemde Basra Körfezi ve Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi'ndeki siyasi varlığı, belli aralıklarla sekteye uğramış, Yavuz Sultan Selim'in Doğu Seferi'nden sonra otuz sene sonra 1546'da Basra

Beylerbeyliği'nin kurulması ile başlamış (Özbaran, 1971, s. 51-57) ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Körfezdeki Osmanlı etkinliği 1696'da İran'ın Bağdat'ı işgali ile kesintiye uğramış ancak Daltaban Mustafa Paşa'nın Basra Valiliği ile siyasi yapı yeniden kurularak Bağdat Vilayeti ve bu vilayetin doğal uzantısı sayılan körfezde Osmanlı siyasi varlığı yeniden tesis edilebilmiştir (Halaçoğlu, 2011, s. 437).

Anscombe, modern tarihçilerin Basra Körfezi'nin gelişimi ve tarihindeki Osmanlı etkisini hafife alma (Fattah, 1997) ve bazen da yok sayma eğiliminde olmalarını eleştirir. Modern tarihçilerin bu eğilimini Anscombe, galip devlet mensubu tarihçilerin tarihe diledikleri şekli verme zannı ve eserlerinde sadece Londra'da kolayca eriştikleri İngiliz arşiv belgelerinden yararlanma gibi sebeplerle açıklar. Ona göre, İngiliz arşiv belgeleri genellikle İngiliz tüccar ve devlet adamlarının davranış ve varsayımlarını içermeleri ve Osmanlı bakış açısını temsil etmeme ihtimalleri nedeniyle Basra Körfezi'nde Osmanlı siyasi varlığının gerçekte ne olduğunu yansıtmayabilirler (Anscombe, 2009, s. 261). Örneğin Kelly ve Peterson'ın 19. yüzyıla kadar İngilizlerin bölgede sadece Portekizliler ve Fransızlarla mücadele ettiklerinden bahsetmesi ve Osmanlı varlığını yok sayması gerçekliği yansıtmaktan oldukça uzaktır. 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'ndaki varlığının anlaşılmasına Orhonlu, (Orhonlu, 1974) Mughul (Mughul, 1974, s. 22-24), Al-Bustani (Al-Bustani, 1979) ve Özbaran'ın (Özbaran, 2004) araştırmaları ışık tutarak Kelly ve Peterson'ın tezlerinin tartışılmasını mümkün kılar.

Osmanlı Devleti için Arap koridorunun ve dolayısıyla Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nin önemi ticaret yollarının kontrolünden ibaret değildi. Safavi Devleti'nin coğrafi olarak, Osmanlı Devleti'nin Orta Asya Müslüman Türkleri ve Hindistan Müslümanları ile karasal temasını engelleyen, bir blok gibi konumlanması körfezin Osmanlı açısından önemini artıran bir diğer sebep olmuştur (Orhonlu, 1974, s. 5). Kanuni Sultan Süleyman'ın *Halife-i Ruyi Zemin* unvanını (Buzpınar, 2004) taşımaya başlaması Uzak Doğu ve Hindistan Müslümanları için hac yollarının emniyet ve açık tutma hak ve sorumluluğunu Osmanlı padişahlarına vermiştir (Bilge, 2011, s. 114-117). Bu hak ve sorumluluğun Osmanlı sultanlarının siyasi ve hukuki meşruiyet kaynaklarından biri olması da (Findley, 1980, s. 37) Basra Körfezi'nde Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri etkinliğini gerektirmiştir, denilebilir.

Mughul, Kanuni Sultan Süleyman'ın Portekizlilerin bölgede tutunma çabalarını bertaraf etmek için gösterdiği çabanın neden ve nasıl akim kaldığına netlik kazandırır. Ona göre Kanuni'nin Hindistan'a fetih ve yerleşme amacıyla sefer düzenlemesi ve bu amacın Babür Şahı tarafından anlaşılmış olması Babür Şahlığı'nın Osmanlı desteğine şüphe ile bakmasına neden olmuştur. Bu da Avrupalı deniz güçlerine karşı iki imparatorluk arasında muhtemel bir iş birliğini imkânsız kılmıştır (Mughul, 1974, s. 22-24). İngiltere Basra Körfezi'nde görünürlük kazanana kadar kronolojik olarak Osmanlılar önce Portekizlilerle (Özbaran, 2004, s. 107) devamında İspanyollarla kendi hükümlerlik haklarını korumak için mücadele etmişlerdir. Bu mücadele sayesinde Osmanlı Devleti Yakın Doğudaki toprakları ile Hindistan bağlantısının korunmasını temin etmiştir (Mughul, 1974, s. 23).

Babür Şahlığı'nın yukarıda sözü edilen Kanuni'nin ilgili niyetini anlamış olması nedeniyle Osmanlı Devleti, Portekizlilere karşı Hindistan Müslümanlarına desteğini önceleri Mısır Beylerbeyliği kanalıyla temin etmiştir (Mughul, 1974, s. 128-131). Osmanlı Devleti'nin gösterdiği bu diplomatik hassasiyet Kelly, Fattah ve Peterson gibi tarihçilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki rolünü görmezden gelmeleri üzerinde etkili olmuştur, denilebilir. Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle girdiği bu mücadeleyi Osmanlı'nın kaybetmesi bölgeye sevk ettiği denizciler arasında yeterince *iyi eğitilmiş denizci asker* sayısındaki yetersizlik (Özbaran, 2004, s. 176-277) ve seferlerin başına Turgut Reis veya Hayreddin Reis gibi devrin büyük amirallerinden biri yerine Süleyman Paşa'nın getirilmesi gibi sebeplerle açıklanır. (Mughul,

1974, s. 166) 1546 senesinden itibaren ise Osmanlılar, Basra Körfezi'nde Katif ve Lahsa gibi yerlerde hakimiyet tesis ederek Arap koridorunun doğu blokundaki varlıklarını tahkim etmişlerdir. (Kızılkaya, 2013, s. 294)

İngiltere'nin Körfez'de Gücünün Tecessüm Etmesi ve Bölgede İki İmparatorluğun Karşı Karşıya Gelmesi

Osmanlı ve İngiliz devletlerinin Basra Körfezi'nde karşı karşıya gelmelerinden önceki ilk siyasi temasları ile İngiltere'nin dünya ticaretinden pay almaya başlaması arasında doğrusal bir ilişkiden söz edilebilir. Rothman, İngilizlerin dünya ticaretindeki etkinliğinin artması ile 1571 İnebahtı yenilgisinden sonra Avrupalıların gözünde Osmanlıların yenilmezliği algısının sekteye uğraması arasındaki ilişkiyi tartışır. Buna göre İnebahtı'nın ardından Venedik, Akdeniz'deki tek baskın Avrupa gücü olma vasfını kaybetmekten başka İngilizler ve Hollandalılar gibi Kuzey Avrupalı denizci güçleri ile dünya ticaretindeki payını da paylaşmak zorunda kalmıştır (Rothman, 2013, s. 40-45).

İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'in İstanbul'a gönderdiği temsilcisi William Harbourne'un (1584-1585) 1570'lerdeki girişimleri sonucunda 1580'de İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Ticaret ve Dostluk antlaşmasının imzasıyla resmi ilişkiler kurulmuştur (Kurat, 1953, s. 40-42). 1570'lerde İngiliz tüccarlar, Papa'nın Hristiyan devletlerin İran'la savaş hâlinde olan Osmanlı İmparatorluğu'na savaş malzemesi satması yasağını delmişler ve kaçakçı olarak suçlanmayı dahi göze almışlardır (Kurat, 1953, s. 64). İkili ilişkilerin son derece iyi olduğu bu dönemde bile iki devletin ilk karşı karşıya gelişleri Basra Körfezi'nde gerçekleşmiştir. Bir deniz gücünün Hint Okyanusu'nda seyrüsefer yapabilmesi için Basra Körfezi'nde tutunması bunun için de bölgesel ittifaklar kurması kaçınılmazdır. Bu sebeplerle İngiltere, 1579'da körfezde Portekizliler ve İspanyollarla mücadele etmek için kurduğu İngiliz-Hollanda ittifakına Osmanlı'nın savaş hâlinde olduğu İran'ı da katması dolaylı olarak Osmanlıları karşısına alması demekti (Brotton, 2016, s. 215-216).

16. yüzyılın sonunda Avrupalı deniz güçleri arasında Arap koridoru çevresinde ve Hint Okyanusu'nda yapılan mücadeleden İngiltere başarıyla sıyrılmış ve DHŞ bölgede bir aktör olarak ortaya çıkmıştır. Bölgede Britanya siyasi gücünün temsilcisi olan DHŞ'nin ticari konulardan tebaa meselelerine kadar pek çok konuda adı geçer (Litvak, 2000, s. 70).

Osmanlı idaresindeki yerlerde faaliyet gösteren tüccarların İran'la yaşanan belirsizliklerle karşılaşmayacağına inanan DHŞ yöneticileri, dönemin Bağdat Valisi Ali Paşa (1640-1643) (Babuçoğlu, 2006, 77) ile temasa geçerek, 1640'ta Basra'da şirketin ilk antrepousunu tesis etmişlerdir. Bu girişimle DHŞ'nin bölgede 350 yıl sürecek varlığı başlamış olur. (Arbuthnott, 2008, s. 87-88) Martin French (Lorimer, 1908, s. 2685) DHŞ'nin buraya atadığı yarı konsolosluk statüsünde "mümessil" ünvanlı *yerleşik temsilci* denilebilecek bir konumdaki ilk temsilcisidir. (Arbuthnott, 2008, s. 84) Martin French'den sonra Basra'ya atanan şirketin diğer mümessilleri Thomas Darrill (1739–1745), Thomas Grendon (1747–1748) ve William Shaw (1753–1761) (Lorimer, 1908, s. 2685) gibi DHŞ bürokrasisinin önemli isimleridir. Bu mümessillerden Shaw, Bağdat Valisi ile resmi temaslar kurmayı ve hatta kapitülasyonların Basra Körfezi'nde uygulanması için ilk kez *buyruldu* almayı başaran kişi olmuştur (Arbuthnott, 2008, s. 84).

Bağdat Vilayeti üzerinden Osmanlı Devleti'nin körfezde tesis ettiği siyasi istikrar, uluslararası güçlerin önceki yüzyıllarda yaptıkları gibi bu bölgede birbirleri ile silahlı mücadeleye girmesine mahal bırakmaz. Bunun yerine bu güçler diplomatik enstrümanlara müracaat etmişler yani Bağdat Vilayeti nezdinde girişimlerde bulunarak sorunlarını çözme yoluna gitmişlerdir. Nitekim bu yıllarda İngilizler ve Fransızlar arasında, körfezde ticari imtiyazlar elde etme noktasında Bağdat valileri ile ilişki kurup geliştirme noktasında bir

rekabetin yaşandığı gözlemlenir (Arbuthnott, 2008, s. 83-84). Bu çerçevede 1764'e kadar DHŞ'nin temsilcileri, körfezdeki sorunlarını çözebilmek için Bağdat Valisi ile temas kurmaya çalışırlar. 1764'te İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Henry Grenville, (Saleh, 1995, s. 40) Osmanlı makamlarından İngiltere'nin Basra temsilcisine, İngilizlerin Basra'daki fiili varlıklarına hukuki bir statü kazandıran *Konsolosluk Beratı*nı almaya muvaffak olur. (Kelly, 1968, s. 52) Böylece DHŞ'nin Bağdat Valisi ile kurduğu fiili ünsiyetin hukuki zemini de tamamlanmış olur.

İngiltere'nin Basra Körfezi'ne yönelik ilgisinin uluslararası ilişkilerdeki güç dengelerine bağlı olarak gittikçe arttığı gözlemlenir. Körfezin İngiltere için ilave önem kazanması 1774'ten sonra bu ülkenin Kuzey Amerika'daki sömürgelerini kaybetmesi ya da Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlığı ile yükselmeye devam etmiştir. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin Rusya ile Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalaması Rus tehdidinin yayılcı karakterini netleştirmiştir (Ahmet Cevdet Paşa, 2017, s. 1077-1079). Hem Kuzey Amerika'daki sömürgelerini kaybetmesi hem Rusya'nın Hindistan'a bir adım daha yaklaşması körfezin önemini artırmıştır. Böylece Hindistan başta olmak üzere kolonileri ile irtibat yolları İngiliz dış politikasının birinci önceliği olmuştur. Bu sebeptendir ki Britanya Başbakanı William Pitt Napolyon Bonaparte'ın Mısır seferi öncesinde dahi Osmanlı toprak bütünlüğü siyasetini hem geliştiren hem de uygulamaya sokan İngiliz devlet adamı olarak tarihe geçer (Armaoğlu, 2003, s. 20-22).

Napolyon'un Mısır seferi gerçekte Osmanlı toprağına bir saldırı olsa da İngiliz devlet adamları stratejik olarak bu saldırıyı Hindistan yoluna yani İngiltere'ye karşı yapılmış bir sefer olarak gördükleri kaydedilir. Arap koridorunun batı yakası olan Kızıldeniz-Nil Vadisi, İngilizlerin Hindistan'a giden en kısa ve güvenli yolunun (Bailey, 1940, s. 453-454) Türklerin idaresinden çıkıp, öngörülmez ve güvenilmez Napolyon ordularının eline geçmesi ihtimali Londra'da ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Hatta İngiltere'nin Savaşta sorumlu Dışişleri Bakanı Henry Dundas'a göre Fransız gücü *güvenilmez ve iğrenç bir güç*tür (Lorimer, 1908, s. 1622). Böylece Arap koridorunun doğu yakası olan Basra Körfezi-Mezopotamya istikameti en güvenilir ve kısa yol, buranın istikrarı ve burada nüfuz kurmak da İngiliz dış politikasının temel stratejisine dönüşmüştür. Nieuwenhuis'a göre bu strateji gereğince İngiltere kendinden başka tüm Batılı güçleri buradan uzak tutmalıdır. Bu da Hindistan için "*savunmanın en ucuz metodu*"dur (Nieuwenhuis, 1981, s. 81-82).

Napolyon'un Mısır Seferi'nin hemen ardından 1799'da Harford Jones Fransız tehdidine karşı acil olarak Bağdat'a siyasi Konsolos olarak atanmıştır. Siyasi konsolos statüsü, Basra Körfezi ve *Bağdat Paşalığı*'nda İngiltere'nin genellikle ticari menfaatlerini gözetken DHŞ temsilinden farklılaşır. Kendilerine son derece düşük ücretler ödenen DHŞ'nin Basra temsilcileri, kendi namlarına ticari faaliyetlerde bulunarak şahsi gelirlerini artırma ve bu gelirlerle de Körfez'deki Arap Şeyhleri ile yerel ilişkilerini geliştirme yoluna gitmişlerdi. (Yapp, 1967, s. 323) Bu ilişkiler İngiltere'nin daha sonraki yıllarda körfezde geliştireceği *Truce şeyhliklerinin* ilk basamağını oluşturmuştur.

Paradoksal bir şekilde bir taraftan Bonaparte'ın ordularının Mısır, Suriye ve Doğu Akdeniz'den uzaklaştırılması için Osmanlı-İngiliz iş birliği gerçekleşirken diğer taraftan da Basra Körfezi'nde iki imparatorluğun nüfuz mücadelesi bu dönemden itibaren tecessüm etmiştir. Osmanlı idaresi Bağdat Vilayeti üzerinden diplomatik, hukuki ve askeri olarak örgütlenerek kendi hükümlerlik haklarını korumak için artan İngiliz nüfuzuna karşı mücadele etmiştir. Bundan dolayı Osmanlı'nın Basra Körfezi'ndeki siyasi varlığını ve bu bölgenin tarihine olan etkisini özellikle İngiltere merkezli modern tarihçilerin azaltma veya yok sayma eğilimleri için tarihi galiplerin belirleme zannının bir uzantısıdır, denilebilir.

Nitekim, Anscombe, Nieuwenhuis, Yapp, Farah ve Ingram (Ingram, 1994, s. 255) gibi tarihçilerin bulguları Lorimer, Longrigg ve Kelly'nin bölgede İngiliz nüfuzunun Osmanlılarca sorgulanmadığı (Lorimer, 1908, s. 1304-1305) ve Bağdat idaresinin yarı-bağımsız olarak tanımlandığı (Arbuthnott, 2008, s. 89) yaklaşımının tartışılmasına imkân vermektedir. Mesela Yapp'ın *Bağdat Paşalarının* İngiliz nüfuzuna karşı Osmanlı'nın egemenlik haklarını koruma mücadelesini gösteren (Yapp, 1967, s. 329) bulguları, bu vilayetin ve bu vilayetin sınırları kapsamında olan Basra Körfezi'nin yarı bağımsız olarak tanımlanması tezini zayıflatır. Aynı şekilde Nieuwenhuis da İngiliz nüfuzunun bölgede tedricen arttığını ancak Osmanlı idarecilerinin bundan hoşlanmadıklarını ve buna karşı mücadele içinde olduklarını kaydeder (Nieuwenhuis, 1981, s. 82-87). Ayrıca Osmanlı tüccarlarının da artan İngiliz ticari nüfuzuna karşı tepkileri bilinmektedir (Fattah, 1997, s. 9). İngiltere'nin bölgeye yönelik Bonaparte sonrası siyasetini, Asya'da '*Büyük Oyun*' ve bir *hayal* olarak eleştiren Ingram, İngilizlerin bu hayali kurarken bölgeyi *insanlarca yerleşilmemiş / uninhabited* olarak telakki ettiklerini, ancak zamanla *sahipli* olduğunu kavradıklarını yazar (Ingram, 1994, s. 303-304).

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin yaşadığı güç kaybı da Basra Körfezi'nde etkisini göstermiştir. 1775'te İran'ın Basra'yı işgal etmesi, 1778'den itibaren Vehhabilerin isyanı ve Ahşa sahilleri ve Basra Körfezi'nde bazı şeyhlikleri kontrol altına almış olmaları (Al-Bustani, 1979, s. 20) bu etkilerdendir. Bu gelişmeler hem Osmanlıların hem de İngilizlerin Basra Körfezine yönelik politikalarını yeniden ele almalarını gerektirmiştir. Körfezdeki korsanlık faaliyetlerinin artışına da sebep olan bu gelişmeler İngiltere'nin hem Hindistan-Basra ticaretini hem de Basra Körfezi-Bağdat hattında kurdukları sahra postasını etkilemiştir (Lorimer, 1908, s.167). 1818'e kadar Vehhabiler ve diğer yerel güçlerin Basra Körfezi'ndeki etkinlikleri karşısında bu güçlerin bazıları ile ilişki kurma yoluna giden İngiliz yetkililer (Peterson, 2009, s. 285-6; PRO FO,78/704/218) Osmanlı'nın burada kurduğu siyasi statükoyu bir daha aslına avdet edemeyecek şekilde sarsmışlardır.

Bu dönemden başlayarak İngiltere, Basra Körfezi'nde askeri güç bulundurma, Arap kabileleri (PRO, FO, 78/1018/37; PRO, FO, 78/798/78) ve korsan aşiretlerle ikili ilişkiler geliştirme ve gayrimüslim azınlıklara ve Osmanlı'nın Şii tebaasına himaye temin etme (PRO, FO, 78/ 704/191) gibi faaliyetleri araçsallaştırarak İngiliz nüfuzunu pekiştirme gibi politikaları devreye sokmuştur. Devrin devletler hukukuna ve iki devlet arasındaki ittifaka aykırı olan bu faaliyetler Osmanlı Devleti'nin hükümlerlik haklarına tecavüz ve içişlerine müdahale anlamına geldiği için iki devlet arasındaki gerilimi üstü örtülü de olsa tırmandırmıştır.

Britanya'nın Buşehr Konsolosu William Bruce'un (1811-1822) (Lorimer, 1908, s. 2674) girişimleri sonucu 1814'te Ra'su'l Hayme korsanlarına karşı İngiltere ile Vehhabiler arasında yapılan anlaşmayı Osmanlı otoritelerinden başka Bombay Genel Valisi Hastings (1813-1823) dahi eleştirir. Hastings, İngiliz ticari çıkarlarının korsanlığın ortadan kaldırılmasını gerektirdiğini, Vehhabilerle kurulan bu ilişkilerin korsanlığı meşrulaştıracağı için Körfezdeki İngiliz ticaretine ve en önemlisi Osmanlı ile kurulan müttefiklik ilişkisine zarara vereceğini söyler. Ona göre böyle bir anlaşma ileride meşruiyeti olmayan bu güçler karşısında Osmanlı Devleti'nin otoritesine ihtiyaç duyulduğunda Hindistan Hükümeti'nin de yüzünü kızartacaktır. (Ingram, 1994, s. 220-222) Hastings haklı çıkar. İngiliz tüccarlar ilerleyen yıllarda korsan yağmaları karşısında Osmanlı otoritelerinden yardım istemek zorunda kalsalar da İngiliz siyaset adamları bu kabilelerle kurdukları ilişkilerle iftihar bile ederler. (PRO FO, 78/798/78) 1798 tarihinde Osmanlı'nın Bağdat Valisi kethüdası Ali Paşa önderliğinde Vehhabilere karşı gerçekleştirilen Ahşa seferinin başarısız olması ve hatta 1799'da Muntefik'e, 1801'de Necef, Kubeyse ve Ane kasabalarına hücumları (Lorimer, 1908, s.179) Osmanlı'nın Körfezdeki konumunu sarsmakla sonuçlanır (Al-Bustani, 1979, s. 16). Vehhabi saldırıları ve yağmaları

karşısında Şiilerce kutsal olan Necef ve Kerbela gibi yerleri Osmanlı'nın koruyamadığı gerekçesi ile fırsattan istifade eden İran harekete geçer (Aslan, 2021, s. 82).

Vehhabilerle anlaşarak geçici olarak körfezde *durumu kurtardığını* düşünen İngiltere diplomatik girişimlere de devam eder. Bağdat Konsolosu Jones, durumu *yakından* takip eden Rusya'nın İran'ı kışkırttığını hatta İran'ın güneydeki meşguliyetinden istifade ile Kafkasya'da ilerlemeye ve Hindistan'a yaklaşmaya devam edeceği gibi görüşlerle İngiltere'yi harekete geçirmeye çalışmıştır. İstanbul'da İngiliz Büyükelçiliği ile Babıali arasında gerçekleşen görüşmelerde Reisülküttap, İngiliz Elçisine *Bağdat ve havalisinin İranlılardan ve Vehhabiler'den korunmasının ilmen ve kanunen Mekke ve Medine havalisinin dahi istihkâmının sorumluluğunun Devlet-i Aliyye'nin sorumluluğu olduğunu* bildirmiştir (BOA, HATT, 0161/6709).

Korsan saldırıları ile başa çıkmak için Bombay Hükümeti'nin Osmanlı'nın asi ilan ettiği Kasımi Aşireti'ne ödeme yaparak (Kelly, 1968, s. 131-132) bu aşiretin gücünü tanınması, bu ve benzeri aşiretlere adım adım meşruiyet kazandırmaya başlamıştır. Bu tanınma sürecinde güçlenmeye devam eden aşiretler ileriki yıllarda İngiliz tüccarları ile tekrar karşı karşıya geldiklerinde İngiltere onları Osmanlı tebaası olmaları gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne şikâyet edecek ve tüccarlarının gördükleri zararları tanzim ettirmek için girişimlerde bulunacaktır. (PRO, FO, 78/704/218) İngiltere diğer taraftan 1810'da Umman ile yapılan iş birliğinin de yardımı ile bir süre korsan faaliyetlerinden İngiliz tüccar gemilerini korusa da İngiliz-Umman saldırılarını savuşturan korsan aşiretler sıkıntı yaratmaya devam ederler. İngiltere'nin 1820'de Arap aşiretleri ve şeyhlikleri ile kurmaya başladığı *Trucial System/Ateşkes Sistemi* anlaşmaları ancak 1853'te kurumsallaşacaktır (Peterson, 2009, s. 285-286; PRO, FO, 78/704/218).

Vehhabi isyanlarını bastırmak için Bağdat Vilayeti üzerinden yapılan girişimlerden sonuç alınamaması üzerine bu görev Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan talep edilmiştir. İsyanı başarıyla bastıran ve üstelik Mora isyanında da vilayet orduları ile Babıali'nin yardımına giden vali bu askeri başarıları karşısında Mısır'dan başka Suriye valiliğini de istemesi ve talebinin Babıali tarafından reddedilmesi üzerine isyan eder (BOA, HATT, 1176/ 46442-4). Böylece bölgede Bonaparte ve Vehhabi meselesinden sonra Mehmet Ali Paşa krizi başlayacaktır (Verete, 1952, s. 142-146).

Tanzimat Reformları ve Merkezileştirme Siyaseti Karşısında Körfezde İngiliz Dış Politikası

Fransız askerlerinin bölgeden temizlenmesi için Osmanlı makamları ile iş birliğine giren İngiltere'nin politikaları, 1830'ların sonunda bölgeye yönelik Osmanlı siyasetine, yerel isyanlara karşı merkezileşmeyi öne alan idari reformlarına (Ortaylı, 1994, s. 307-308) ve Osmanlı gücünün tahkimine karşı evirildiği gözlemlenir. Paradoksal olarak bu ülkenin İstanbul büyükelçileri Babıali nezdinde reformları teşvik ederken, çevre vilayetlerdeki konsoloslar, reformların artan İngiliz nüfuzunu tehdit ettiğini düşünerek tepki gösterirler. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl boyunca sistemin merkezileştirilmesine paralel olarak İngiltere'nin bölgeye yönelik nüfuz kurma politikalarının şiddeti artmıştır. Benzer şekilde Osmanlı Devleti de zamanla yerel bazı güçlerin ve İngiltere'nin Körfezdeki faaliyetlerine karşı fiili idari mekanizmasını yeniden tesis etmiştir.

Mısır'da Mehmet Ali Paşa krizi devam ederken İngiliz dış politikasını şekillendiren karar alıcılar arasında Mehmet Ali Paşa'yı mı yoksa Osmanlı Devleti'ni mi desteklemenin daha doğru olacağı tartışmaları körfeze de yansımıştır. Nihayetinde Palmerston Mehmet Ali Paşa'dansa Babıali ile ittifak kurmayı seçmiştir. Monreo'ye göre Kraliçe İngiliz devlet adamlarına *Fransız kültürü ile yakın münasebetleri olan Akdenizli Mısırlılar yerine iyi-yaşlı Türkler ve Mezopotamyalılarla müttefik olmalarını* telkin etmiştir. Bu kararı takiben 1840

Londra Protokolü ile Mehmet Ali Paşa Mısır'a hapsedilmiştir (Monroe, 1963, s. 15-16; Arbuthnott, 2008, s. 3).

Mehmet Ali Paşa isyanının bastırılması Necid ve Ahse'da ve Basra Körfezi'nde bir güç boşluğuna sebep olmuştur. Böylece Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz nüfuz mücadelesi Mithat Paşa'nın Ahse Seferi'ne kadar üstü örtülü de olsa devam edecektir. İngiltere'nin nüfuzu, DHŞ, *Trucial Sistem* ve kurumsallaşan konsolosluk kurumu üzerinden artmaya devam ederken, Osmanlı Devleti idari reformlarla ve hukuki çözümlerle gücünü yeniden tesis etmeye çalışmıştır. (PRO, FO, 78/704/ 240) İki devlet arasındaki bu nüfuz çatışması en çok da Bağdat valileri ile İngiliz konsoloslarının ilişkilerine yansımıştır. İki devlet arasındaki gerilim, İstanbul ve Londra'daki ikili ilişkiler ve müttefiklik gereğince diplomasi ile gölgelenirken Basra Körfezi'nde valiler ve konsoloslar arasında fazla saklanamaz. İngiliz konsoloslarının Basra Körfezi çevresindeki göçebe ve korsan Arap kabileleri ile iş birliği etmeleri (BOA, HR. TO, 212/25) ve gizli anlaşmalara imza atmaları valileri tarafından Babıali'ye rapor edilerek konsolosların tebdili dahi talep edilmiştir (BOA, HATT, 1289/50032, 5 B 1236; BOA, HATT 395/20864-Y, 1).

İki devletin vali ve konsolos ilişkilerine yansıyan bu güç mücadelesi, Anscombe, Al-Bustani, Nevvar, (Nevvar, 1967, s. 198) Fattah ve Yurdakul gibi araştırmacıların bulguları genel olarak literatürde iddia edildiği üzere bölgedeki Osmanlı iktidarının sembolik ya da valilerin yarı-bağımsız olduğu tezlerini tartışmaya açarlar. Çatışmanın bir tarafı olan İngiliz konsoloslarının raporları dahi Osmanlı İmparatorluğunun Basra Körfezindeki hükümlerlik haklarına */rights of suzerainty* yönelik mücadelesine dikkat çekerler. Konsolos raporlarından edilen başka bulgular, Osmanlı Devleti'nin meşru siyasi varlığının hangi taktiklerle yok sayılacağı ve ne şekilde azaltılacağı gibi konularda İngiliz politikacılarına tavsiyeleri de içerirler (BOA, HR.TO, 218/37).

Bahreyn iki devletin nüfuz çatışmasının somutlaştığı yerlerden birisidir. 1852'den itibaren Osmanlı Devleti Bahreyn'de yeni bir hukuki düzenleme ile egemenlik haklarının altını çizmiştir. Bağdat Konsolosu Rawlinson, bu düzenlemenin İngiltere'nin *yüzünü cidden kızartacak* sonuçlara neden olabileceğini / *may lead to serious embarresment in the Persian Gulf* belirtir. (BOA, HR.TO, 218/37) Söz konusu hukuki düzenleme Babıali'nin Vehhabi Lideri Emir Faysal'ı *yıllık hilat itası/annual robe of investiture* ile Necid Sancağı'nın Kaymakamı olarak ataması hakkındadır. Bu atama Osmanlı hukukuna göre Bahreyn'in Bağdat Vilayeti'ne bağlı Necid Sancağı'nın bir kazası olduğunun teyididir. Bu düzenleme gereğince Bahreyn Şeyhi vergisini Emir Faysal'a ödeyerek fiili ve hukuki bağlılığını beyan etmiş olur. Bu gelişmeyi Rawlinson Bahreyn'de Osmanlı egemenliğinin fiilen *tanınması* olarak tarif eder ve İngiltere açısından yüz kızartıcı bir kayıp olarak değerlendirir (BOA, HR.TO, 218/37).

Emir Faysal'ın Osmanlı kaymakamı olma statüsünden rahatsızlık duyan İngiliz yetkililer, İran'ın Bahreyn'e yönelik tarihsel iddiaları ile Osmanlı'nın Bahreyn üzerindeki hukuki ve fiili gücünü sarsma arayışına gitmişlerdir. Bağdat'ta meskûn olan İran şehbenderinin Bahreynli bir tüccarın tebaası olması nedeniyle davasının Bağdat mahkemelerinde görüşülmesine tepki gösterir. Bu tepkiyi Bağdat Konsolosu Rawlinson teselli verici bir gelişme olarak değerlendirir. Bölgedeki İngiliz konsolosları arasında İran'ın bu rahatsızlığından istifade edilmesi ve Bahreyn'deki Osmanlı varlığına karşı İran'ın harekete geçirilmesi konusu gündeme gelmiştir (BOA, HR.TO, 218/37).

İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki nüfuzunu tahkim etme taktiklerinden bir diğeri de Osmanlı-İran arasında kendisine biçtiği arabuluculuk rolü olmuştur (Aykun, 1995, s. 57-58). Ancak, bölgedeki İngiliz konsolosları eliyle icra edilen bu rol kapsamında İngiltere kendi etkinliğini muhafaza etmek için sorunları istikrara kavuşturmama/ sürüncemede bırakma

taktiğiyle kendi kontrolünü cari kılmıştır. Osmanlı güçleri ile İran güçlerini karşı karşıya getirme teklifi, 19. yüzyılın başında Vehhabi isyanı zamanında İngiltere İstanbul Elçisinin Reisülküttaba yaptığı teklifi akla getirir. İlgili teklif İranlıların Vehhabilerin üzerine giderek İranla Vehhabilerin savaştırılmasını ve bu suretle Osmanlı'nın iki düşmanının da aynı anda zayıflamasını içermektedir. Buna göre Osmanlı İran'ın Vehhabi husumetinden istifade ederek bu iki gücü birbirine düşürmeliydi. İlgili görüşmede Reis Efendi bir harita üzerinden İngiliz Elçisine bu teklifin imkânsızlığını izah eder. Buna göre İran askerinin Vehhabi üzerine gitmek için Osmanlı sularından ve topraklarından geçeceğini bu durumun *kanun-ı kadime mugayir* olduğunu ve ileride Osmanlı mülkünün İran için *yol olabileceğini* söyleyerek reddeder (BOA, HATT, 0161/6709, 1217 Ca).

İngiliz otoriteleri ile Osmanlı'nın körfezde karşı karşıya geldiği konulardan birisi de İngiltere'de 1807'de başlayan kölelik ve köle ticaretine karşı İngiliz siyaseti ile ilgili olmuştur (Walvin, 2009,). Bu siyaset gereğince bir köle ticareti hattı olan Basra Körfezi'nde hem köle istihdamının hem de köle ticaretinin yasaklanması için İngiltere Osmanlı Devleti ile iş birliği yapmak zorunda kalmıştır. Hem Arap ailelerinin ev kölesi istihdamına bağımlı aile gelenekleri hem Arap tüccarlarının köle ticareti yapma geliyor olmaları İngiltere ile iyi ilişki içinde olamaya çalıştıkları Arap şeyhlerini karşı karşıya getirmiştir. Bu durumla başa çıkmak için İngiliz konsolosları Osmanlı yetkililerinden yardım istemek zorunda kalırlar. Körfezde kölelikle ilgili yasakların devreye girmesi için Osmanlı resmi görevlilerine ihtiyaç duyulması, Basra Körfezi'nde Osmanlı hukuki ve fiili gücünün tanınması anlamını taşımaktaydı (PRO, FO, 78/704 /191).

Ancak bu yıllarda Arap tüccarlardan başka İngiliz tüccarların da kölelikle ilgili kanunları ihlal ettikleri görülmüştür. 1816 tarihinde Basra'dan geçen Lord Buckingham'ın hatıratında majestelerinin gemilerinin en gözde kaptanı olan Kaptan Maude'nin köle yüklü gemisiyle Basra'ya geldiğini yazması (Buckingham, 1830, s. 430) İngiltere'deki yasaklara rağmen İngiliz tüccarlarının köle ticaretine devam ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir. 1812'de uygulamaya konulan ve Basra'da köle ticaretinin yasaklanması konusunda Osmanlı-İngiliz otoritelerinin mutabakatına rağmen 1816 tarihinde İngiltere'nin üstelik devlete ait bir gemisinin köle ticaretine devam ediyor olması dikkate şayandır (Thomas, 1851, s. 42).

1822 senesinde Maskat İmamı ile İngiltere arasında imza edilen antlaşma bu ülkenin Hristiyan tüccarlarla köle ticaretini menetmeyi amaçlasa da bu dönemde Maskat'la ilişkilerini iyi tutma ihtiyacı İngiliz yetkililerin devam eden köle ticaretini görmezden gelmeleri ile sonuçlanmıştır (Neweulia, 1975, s. 224). Aynı şekilde İngiltere Arap şeyhlerinin de köle ticareti yapmalarına göz yummaya devam etmiştir. (Thomas, 1851, s. 33-35) Öyle ki Sohar Şeyhi ile köle ticaretinin menedilmesine yönelik anlaşma ancak 1849'da imzalanabilmiştir (Thomas, 1851, s. 42).

1847 tarihli bir *iradenin* Basra Körfezi'nde köle ticareti yapan tüccarların *Bahr-ı Farisi* limanlarında yakalanarak *Devlet-i Aliyye zabitanına teslim* edilmesinden bahsetmesi (BOA, İ. MSM 29/ 823, 4 S 1263) Osmanlı'nın köle ticareti yasağını Basra Körfezi ve çevresinde uygulamaya koyduğunu ve İngiliz yetkililerle bu konuda iş birliği içinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

İngiltere'nin Basra Körfezi Temsilcisi Hennel'in bir mektubunda Basra Körfezi'nde köle ticareti meselesinin önüne ancak *Türk Gümrük polisi* ile iş birliğine girilerek çözülebileceğini çünkü *Babıâli'nin kendisinin hükümranlılığındaki limanlarda kendi mali kurallarını işletmek için tartışılmaz hakkı* (PRO, FO, 78/704/218) olduğunu yazması İngiltere'nin Arap şeyhlikleri ile yaptıkları anlaşmalardan sonuç alamadıklarını göstermesi

bakımından önemlidir. Bu evrak ayrıca bir İngiliz resmi yetkilisinin körfezde Osmanlı egemenliğini harfi harfine ifade etmesini temsil eder.

Sonuç

1869'da Süveyş Kanalı'nın İngiltere'nin kontrolü dışında açılmasıyla Basra Körfezi'nin önemini daha da artırmıştır. Kanalin İngiltere'nin muhalefetine rağmen Fransız mühendislerce inşa edilmesi ve inşanın İngiliz kontrolü dışında gerçekleşmesi İngiltere için Hindistan güzergahına Batılı güçlerin yaklaşması demektir. Arap koridorunun batısının İngiliz kontrolünden çıkması anlamına gelen bu gelişme koridorun doğusunu yani Basra Körfezi-Mezopotamya hattını, 19. yüzyılın başında olduğu gibi tekrar önemli kılmıştır.

II. Abdülhamid döneminde başlatılan ve Irak'a da yönelen kalkınma politikaları 1900'lü yılların başından itibaren Osmanlı ve İngilizler arasındaki nüfuz mücadelesini tırmandırmaya devam etmiştir. 1907 yılında Huzistân Eyaleti'nde petrolün bulunmasının dünya siyasetini etkilemeye başlayacak olması ve Dicle, Fırat ve Şattü'l-Arab nehirlerinde yapılmakta olan nakliyat gibi nedenlerle Basra Körfezi önem kazanmaya devam eder. Kayzer Wilhelm'in 1898'de Osmanlı topraklarına ikinci ziyareti, İngiltere'nin 1882'de Mısır'ın ilhakını takiben Süveyş Kanalı'nı kontrolüne almasına karşılık, Almanya'nın da Arap Koridorunun doğusu üzerinden Asya'ya açılma hamlesi olarak görülmelidir. 1888 yılında Bağdat Demiryolu imtiyazını Almanya'ya veren iradenin çıkması İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Philip Currie'nin *bu imtiyazın Almanya'dan alınması için "elimizden geleni yapacağız"* açıklaması ile sonuçlanır. Bu açıklama için Birinci Dünya Savaşı'na giden yolda İngiliz iradesinin erken bir beyanıdır, denilebilir.

Bağdat Demiryolu Projesi'ni Osmanlı devlet adamlarının nasıl algıladığını en iyi Mithat Paşa'nın Bağdat valisi olduğu dönemdeki icraatı temsil eder. Mithat Paşa Mezopotamya'dan geçecek bir demiryolu hattı sayesinde Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra kaybedilen ticaret hacminin telefi edilebileceğini düşünmekteydi. II. Abdülhamid ise Mezopotamya demiryoluna İngiltere'nin sahip olmasına bölgede artan İngiliz nüfuzu nedeniyle karşı çıkıyordu. Diğer taraftan Almanya'nın hattı bütün Anadolu'dan geçirmek zorunda olması, İngiltere ve Fransa'nın ise hattı sadece doğu Akdeniz limanlarına ya da Basra Körfezi'ne bağlama eğiliminde olmaları Almanya'nın ilgili imtiyazı alma şansını artıran sebepler arasındaydı.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti devamında ise İngiltere kurduğu manda idarelerine rağmen bölgeden ayrılmak zorunda kalmışlardır. 18. yüzyılının sonundan itibaren Basra Körfezi'nde Osmanlı ve İngiltere arasındaki mücadelenin ve rekabetin kazananı bu süreçten istifade ederek kendilerine özerkleşme ve devletleşme yolunu açan Arap şeyhlikleri ve aşiretleri olur.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

BOA, Hatt:0161/6709, 1217 Ca 29/27 Eylül 1802

BOA, Hatt: 1289/50032, 5 B 1236/ 8 Nisan 1821

BOA, Hat: 395/20864-Y, 1 M 1247/12 Haziran 1831

BOA, Hatt: 1176/ 46442-4 1253 Z 29/ 26 Mayıs 1838

BOA, İ. MSM 29/ 823, 4 S 1263/ 22 Ocak 1847

BOA, HR. TO, 212/25, 20 Haziran 1849

BOA, HR. TO, 218/ 37, 23 Ağustos 1852 Rawlinson'dan Colonel Hugh Rose'a,

Birleşik Krallık Devlet Arşivleri

PRO FO 78/704/218. 2 Nisan 1847. Hennel'den Wellesley'e.

PRO, FO 78/1018/37. 16 Ocak 1854. Rawlinson'dan Chief Secretary of Government of Bombay Malet Exquire'a.

PRO, FO 78/704/176. 27 Ocak 1847. Rawlinson'dan Palmerston'a.

PRO, FO 78/704/191. 3 Mart 1847. Rawlinson'dan Wellesley'e.

PRO, FO 78/704/240. 28 Haziran 1847. Rawlinson'dan Palmerston'a.

PRO, FO 78/798/78. 16 Temmuz 1849. Rawlinson'dan Palmerston'a.

Kitap-Makaleler

Acar, N. (2022). Basra Körfezi güvenlik mimarisinde Çin faktörü. Oktav Z. Ö. ve Acar N. (Ed.). *Basra Körfezi güvenliğinin yeni dinamikleri*. (s.47-80). İstanbul: Orion.

Ahmet Cevdet Paşa. (2017). *Tarih-i Cevdet*. Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kültür Yayınları.

Al-Bustani, M. J. H. (1979). *Bağdat'taki Kölemen hâkimiyetinin tesisi ve kaldırılması ile Ali Rıza Paşa'nın valiliği (1749-1842)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İstanbul.

Anscombe, F. (2009). *The Ottoman role in the Gulf*. Potter, L.G. (Ed). *The Ottoman role in the Gulf* (s. 261-277). New York: Palgrave MacMillan.

Arbuthnott, H., Clark T., Muir R. (2008). *British Mission around the Gulf, Part Two: Iraq*. Folkestone, Kent: Global Oriental.

Armaoğlu, F. (2003). *19. yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özcan, A. (2021) *II. Abdülhamid dönemi Osmanlı-İran ilişkileri (1876-1909)*, (Doktora Tezi) YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi.

(<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>).

Aykun, İ. (1995). *Erzurum Konferansı (1834-1847). ve Osmanlı-İran hudut antlaşması*. (Doktora Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi.

(<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=z-ciiORwcvMq5vrOhSDu9Q&no=z-ciiORwcvMq5vrOhSDu9Q>).

Babuçoğlu, M., Eroğlu C., Özdil O. (2006). *Osmanlı vilayet salnamelerinde Bağdat*. Ankara: Global Strateji Enstitüsü.

Bailey, F. E. (1940). The economics of foreign policy, 1825-1850. *The Journal of Modern History*, 12 (4), 453-454.

Bilge, M. (2011). Basra Körfezi. *TDVİA*, V, 114-117.

Brotton, J. (2016). *The sultan and the queen: The untold story of Elizabeth and Islam*. New York: Viking.

Buckingham, J. S. (1830). *Travels in Assyria, India and Persia*: London: Cambridge University Press.

Buzpınar, T. (2004). Osmanlı hilafeti meselesi: Bir literatür değerlendirmesi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (1). 113-131.

Childe, V. G. (1971). *Doğunun prehistoryası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çavuşoğlu, E. (2023). The securitization in the Persian Gulf and its changing dynamics. *Uluslararası İlişkiler ve Politika Dergisi*, 3 (2). 140-160.

Farah, C. (2003). Anglo-Ottoman confrontation in the Persian Gulf in the late 19th and early 20th Centuries. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 33, 117-132

Fattah, H. (1997). *The politics of regional trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745–1900*. New York: State University of New York Press.

Findley, C. (1980). *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire, the Sublime Porte: 1789–1922*. Princeton N.J: Princeton University Press.

Glubb, J. B. (1959). *Britain and the Arabs*. London: Hodder and Stoughton.

Halaçoğlu, Y. (2011). Bağdat. *TDVİA*, IV, 437.

- Halaçoğlu, Y. (2011). Basra, *TDVİA*, V, 105-110.
- Hrozny, B. (1951). *Ancient history of western Asia, India and Crete*. Prague: Artia
- Ingram, E. (1978). From trade to empire in the Near East: III: The uses of residency at Baghdad, 1794-1804. *The Middle Eastern Studies*, 14 (3). 278-306.
- Ingram, E. (1992). *British persian connection, 1798–1828, prelude to the great game in Asia*. London: Clarendon Press.
- Jackson, A. V. W. (1955). *The Persian dominions in northern India down to the time of Alexander's invasion, the Cambridge History of India I, Ancient India*. Delhi: Cambridge University Press.
- Kelly, J. B. (1968). *Britain and the Persian Gulf, 1795–1880*. Oxford: Clarendon Press.
- Kızılkaya, O. (2013). XIX. yüzyılın Sonu XX. yüzyılın başlarında Basra Körfezi'nde uluslararası hâkimiyet mücadelesi. *Journal of Turkish Studies*, 8 (7), 293-306.
- Kurat, A. N. (1953). *Türk-İngiliz münasebetlerinin başlangıcı ve gelişmesi (1553-1610)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (1974). *Osmanlı-İngiliz münasebetleri, I (1580-1838)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Litvak, M. (2000). A failed manipulation: The British, The Oudh Bequest and the Shi'i ulema of Necef and Kerbela. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 27(1), 69–89.
- Longrigg, H. (1925). *Four centuries of modern Iraq*. Lebenon: Bookshop.
- Lorimer, J. G. (1908). *A gazetteer of Persian Gulf, Oman and Central Arabia*. Calcutta: Government Press.
- Monroe, E. (1963). *Britain's moments in the Middle East, 1914–1956*. London: Chatto & Windus.
- Mughul, Y. M. (1974). *Osmanlı Hint Okyanusu politikası, Kanuni Devri*. İstanbul: Fetih Yayınevi.
- Neweulia, M. D. E. (1975). *Britain and slavery in East Africa*, Colorado: Lynne Rienner Publishers.
- Nieuwenhuis, T. (1981). *Politics and society in early modern Iraq, Mamluk pashas, tribal shayks, and local rule between 1802 and 1831*, Amsterdam, The Hague: Martinus Nijhoff.
- Oktav, Z. Ö. (2011). *Basra Körfezi'nin değişen dengeleri ve İran-Suudi Arabistan ilişkileri*. İstanbul: Beta Yayınları
- Okumuş, A. (2023). *İngiliz donanmasının kömürden petrol yakıtına geçişi*. Naskali, E.G. (Ed.). *Soba Kömür Kibrit-Kar Kış Kitabı* (s.321-332). İstanbul: Kitabevi Yayınları
- Orhonlu, C. (1974). *Osmanlı İmparatorluğu'nun güney siyaseti, Habeş eyaleti*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Ortaylı, İ. (1981). *İkinci Abdülhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1994). Tanzimat devri idari yapı. İhsanoğlu, E. (Ed.). *Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi* (s. 307–308). İstanbul: IRCICA.
- Örmeci, O. (2024). Kalkınma yolu projesi, Örmeci, O. (Ed.). *Türk dış politikası yazıları* (s. 474-484). İstanbul: Urzeni Yayıncılık.
- Özbaran, S. (1971). XVI. yüzyılda Basra Körfezi sahillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin kuruluşu'. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 25, 51-57.
- Özbaran, S. (2004). *Yemen'den Basra'ya sınırındaki Osmanlı*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Özev, M. H. (2017). Energy security and the future of the Persian Gulf, Ünay, S. (Ed.). *Global political economy after the crisis: Theoretical perspectives and country experiences* (s.165-186). New York: Nova Science Publishers.

- Perry, Y. (2003). *British Mission to the Jews in the nineteenth century Palestine*. London: Frank Cass Publishers.
- Peterson, J. E. (2009). *Britain and the gulf: at the periphery of empire*. Potter, L.G. (Ed.). *The Persian Gulf in History* (s. 277-295). New York: Palgrave.
- Rothman, E. N. (2012). *Brokering empire: Trans-imperial Subjects between Venice and Istanbul*. New York: Cornell University Press.
- Saleh, Z. (1995). *Britain and Iraq*. London: Books and Books.
- Shahvar, S. (2002). Concessions in the age of reforms: British companies and the search for government guarantees: Telegraph concessions through Ottoman territories, 1855-1858. *Middle Eastern Studies*, 38 (4), 169-172.
- Süleyman, A. (1968). *Dâvud Bâşâ Vâli Bağdâd*. Kahire: Dârül-Kitâbil-Arabî.
- Thomas, R. H. (1851). *Treaties, agreements and engagements, between Hon. East India Company and Western India, The Red Sea, The Persian Gulf and Aslo Between Her Majesty's Government and Persia, Portugal and Turkey*. Bombay: Bombay Education Society Press.
- Verete, M. (1952). Palmerston and the Levant crisis of 1832. *Journal of Modern History*, 24 (2). 142-146.
- Walvin, J. (2009). The slave trade, abolition and public memory. *Transactions of the Royal Historical Society*, 19 (6), 139-149.
- Yapp, M. E. (1967). The establishment of the East Indian Company residency at Baghdad, 1798-1806. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 30 (2), 323-336.
- Yıldırım, T. (2011). Ali b. Ebu Talib hilafetinden Yezid b. Muaviye dönemine kadar Basra Körfezindeki siyasî durum. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1), 351-369.
- Yurdakul, N. (2014). Basra ve Bağdat'ta İngiliz konsoloslukları (1798-1856), (Doktora Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)
- Yurdakul, N. Ö. (2024). *İngiltere Ortadoğu'ya nasıl girdi?*. İstanbul: Kronik Yayınları.